SEID M. TRALJIĆ

ZADAR I TURSKA POZADINA OD XV DO POTKRAJ XIX STOLJEĆA

Zadar je u svojoj burnoj prošlosti bio duže vremena izložen osim drugih i turskim napadima, a još je duže održavao stalne veze s turskim podanicima iz njihovih bližih i daljih pokrajina, kao što je imao i veze s predstavnicima turskih vlasti. Ovo je ostavilo traga u njegovoj prošlosti, a ponešto se može zapaziti i sve do danas. Političke, ratne i uopće pogranične veze bile su žive stoljećima, a počele su još u prvoj polovici XV stoljeća.

Uzimalo se da su turske čete doprle prvi put u okolicu Zadra nekoliko godina nakon pada Bosne pod tursku vlast. Međutim, to se dogodilo znatno prije pada Bosne, tačnije 1432. godine. Tada su u rano proljeće Dubrovčani izvijestili kralja Žigmunda kako je turski vojvoda Ishakbeg prešao preko Bosne s po prilici 3 tisuće vojnika u Hrvatsku, u Luku i zadarski kraj, gdje je nanio veliku štetu blagu i zapregama. Ljudima je, pak, izvješćuju dalje Dubrovčani, mogao učiniti mali, dapače nikakav plijen, jer su se ovi sklonili na sigurna mjesta, unaprijed očekujući njegov napad. Glas se širio da će se u onim stranama duže zadržati, ali je bio pozvan natrag od sultana Murata, koji je namjeravao drugdje ratovati.[1] Iako je to jedna usamljena vijest i ne nalazimo joj potvrde u poznatim nam do sad mletačkim i drugim izvorima, svejedno nema razloga sumnjati u njezinu istinitost. Bilo je turskih provala u Dalmaciju i znatno prije te godine (1415, 1416) pa su jednom takvom zgodom mogli doprijeti i do Zadra. Luka, koju su tada Turci također harali očito je stara lučka županija, a to je opet u neposrednom susjedstvu zadarskom. U objavljenim mletačkim izvorima nema spomena ni nekim kasnijim upadima turskim u ovaj kraj, dok se govori o njihovim provalama u Albaniju i ostale predjele Jadrana.[2]

[1] J. Gelcich-L. Thalloczi, Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusane cum Regno Hungariae. Budapest 1887, p. 367—368.

[2] S. Ljubić, Listine ... X, str. 395—296, 411, 419.

Poslije ove pohare nema više spomena u izvorima da bi Turci stigli u ovaj kraj sve do 1466. god., kada su bili u okolici Zadra i Šibenika, te rušili, pljačkali i palili.[3] I ova je turska navala na zadarsko područje ostala nezapažena u našoj historiografiji, nego se općenito uzimalo da su Turci prvi put udarili na ove krajeve 1468. god., ali je i ta vijest kod nekih uzimana s nevjericom.[4] Tada su oni prodrli sve do Senja i valjda na povratku svratili do Zadra. Tu su opustošili ognjem i mačem sve do čega su došli, a odveli nebrojeno plijena u ljudima i blagu.[5] Bila je to dakle treća, a ne prva turska provala u okolicu Zadra. Iza toga sve su češći njihovi upadi u ovaj kraj. Kao četvrtu provalu treba sada uzeti onu 25. VII 1470, a petu 12. XI iste godine.[6] Dalja su turska zalijetanja do Zadra bila 22. XII 1473, kada su 15 dana pljačkali okolicu, pa 8. I 1475. i zadržali se tu 8 dana.[7] Toliko dugo zadržavanje napadača u zadarskom kraju pokazuje svu slabost mletačke obrambene snage i organizacije na otvorenom polju. U tvrđavama su se ipak držali, jer su Turci raspolagali s malo artiljerije i nisu mogli osvajati gradova. To je bilo pripremanje za njihov kasniji uspješan zahvat u ovim stranama.

Stalni turski napadaji u zapadne strane Balkanskog poluotoka počinju od dolaska na Bosnu sandžakbega Skenderpaše u listopadu 1477, koji je tu čast obnašao u tri maha do 1505. god. Njegova je vojska već početkom iduće godine harala zadarsku okolicu (24. I), a ponovilo se to i u kasnu jesen iste godine (19. XI).[8] Izvori bilježe da je Skenderpaša bio u ovom kraju ponovno 10. XII 1481. god. i odveo u sužanjstvo 500 osoba.[9] U tim zalijetanjima turske vojske stradali su ne samo stanovnici zadarskog kotara

[3] J. N. Tomić, Naselje u mletačkoj Dalmaciji, Niš 1915, str. 5.

[4] Ta se navala spominje u pismu mletačkog senata papi od 15. IX iste godine. A. M. Strgačić ovim pismom pobija stanovište G. Prage, koji je prelazio preko toga svjedočanstva i uzimao da su Turci prvi put udarili na zadarski kraj 1470. god. Usp. A. M. Strgačić, Hrvatski jezik i glagoljica u crkvenim ustanovama grada Zadra. Zbornik Zadar, Zagreb 1964, str. 409, bilj. 291. — I drugi autori u znanstvenim i popularnim radovima stavljaju početak turskih prodiranja u ovaj kraj u godinu 1468.: C. F. Bianchi, Fasti di Zara religioso-politico-civile dall'anno 1184 av. Cr. sino all'anno 1888 dell'era volgare, Zara 1888, 65; A. de Benvenuti, Storia di Zara dal 1409 al 1797, Milano 1944, p. 57; V. Maštrović, Spomendani grada Zadra, Zadar 1946, str. 61.

[5] S. Ljubić, Listine X, str. 413, 418, 423. Tada je mletačka vlada odobrila Zadru vojnu pomoć za obranu od eventualne nove opasnosti (12. XII 1468). — Ovu tursku provalu spominje i domaći ljetopisac fra Šimun Klementović ovim riječima: »Tada pridoše Turci naiprvo u Hrvate i učiniše velika zla od ljudi i od blaga«. I. Kukuljević-Sakcinski, Kratki ljetopisi hrvatski. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku IV (1857), str. 34. — Ima još jedan domaći izvor koji se odnosi na ovaj turski pohod u okolicu zadarsku. To je zapis u Pašmanskom brevijaru, koji se sada nalazi u Arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu (sign. III b 10). Anonimni pisar bilježi: »Lit gospodnjih 1468. kada porobiše Turci Luku miseca sektebra na dan 9. »Usp. I. Milčetić, Hrvatska glagoljska bibliografija, Starine XXXIII (1911), str. 44.

[6] C. F. Bianchi, Fasti . . . str. 65.

[7] C. F. Bianchi, o. c., str. 66.

I ovu provalu bilježi ljetopisac Klimentović: »Tada pridoše Turci u Hrvate na Božić. I staše v Hrvatih 15 d'n i učiniše velja zla«. Kukuljević, o. c., str. 34.

[8] Na istom mjestu.

[9] Na navedenom mjestu.

nego su i građani osjetili poteškoće. Zadarski građanin Jerković bio je 1497. god. u turskom sužanjstvu, te ga je brat Damjan otkupljivao. Da bi došao do potrebnih novaca, prodao je Damjan zadarskim franjevcima svoje dvije kućice u blizini njihova samostana.[10]

Kako je Skenderpaša i u mirno doba uznemirivao mletačke posjede, isto kao i susjedne gradove pod vlašću hrvatsko-ugarske kraljevine,[11] još je više to činio od početka tursko-mletačkog rata 1499—1503. godine. I prije početka rata Skenderpašini ljudi u ožujku 1499. god. pljačkaju zadarsku okolicu, a u lipnju iste godine on je opet tu sa svojih 2000 konjanika, poharao je i oplijenio zadarski kraj i vratio se u Ostrovicu.[12] Tada je odvedeno 7000 ljudi i 50.000 blaga, mnogi su žitelji pogubljeni na bijegu, mnogi i u moru izginuli.[13] Mjesec dana kasnije oni oštećuju vinograde i maslinike, a jedna vojna jedinica zalijeće se neposredno do Zadra. Mletačka vlast radi na utvrđivanju, gradskih zidina i traži od vlade municije. Popis žiteljstva pokazuje tada manjak od 674 odrasla muškarca, 1414 žena i djevojaka, te 37.987 komada krupnog i sitnog blaga.[14] 13. III 1500. godine dvojica Skenderpašinih vojvoda harali su sa 700 konjanika po ovom kraju. Odvedene su ili poginule 352 duše, a ugrabljeno 108 grla krupnog i 2000 sitnog blaga.[15] Za posljednjeg upada u ovom stoljeću 23—24. IV iste godine, Turci su bili neposredno pred Zadrom i dijelom ga opsjeli. Kako vidimo, za nepunih 70 godina od prve njihove pojave na teritoriju zadarskog kotara, oni su ga posjetili najmanje petnaest puta.

Teško je ustanoviti i približno štetu koju su turska zalijetanja nanijela ovom kraju, jer se ni izvori u tom ne slažu. Ipak ih treba navesti da se vidi o kakvim se brojevima govorilo, kad je bila riječ o nevoljama koje su ta četovanja prouzrokovala.

Zadarski kapetan Marco Moro izvješćuje 17. XI 1500. god. da je kuga u Zadru i njegovoj okolici pomorila 4500 duša. Prigodom prijašnjih turskih provala odvedeno je 5000 duša, a samo posljednji put 2500. U pljačkama su učestvovali Morlaci i martolozi. Odvedeno je 35.000 glava blaga.[16] U ožujku 1501. god. piše zadarski kapetan Jakov Molin da je iz grada i oko-

[10] Arhiv samostana sv. Frane u Zadru, dokumenat br. I/49.

[11] N. Radojčić, Pet pisama s kraja XV veka, Južnoslovenski filolog XX (1953—1954), str. 365; H. Šabanović, Bosanski sandžakbeg Skender, Istoriski glasnik 1955, str. 120, 122—124.

[12] Rapporti della Republica Veneta coi Slavi meridionali; brani tratti dei diarij manoscritti di Marino Sanudo, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku V (1859), str. 42. — Ljetopisac Klementović piše: »1499. Tada pride Skendjar baša s Turci v Hrvate na 20 i prvog ijuna i vzeše ljudi sedam tisući. I živine vele i male 1700. I ubiše dom Ivanka na Hračah, i dom Luku na Račicah. I dom Martina na Mahurcih. I dom Jurija Oplanića na Praškvićih. I dom Vida na Mirah. I dom Stipana na Rogovi pisca«. Kukuljević, o. c., str. 34—35.

Dalje se citira samo Arkiv.

[13] Bianchi, o. c., 68.

[14] Arkiv V, 47, 48, 54.

[15] Arkiv V, 97.

[16] Arkiv V, 154—155.

lice zadarske što od kuge što od turskih upada nestalo 10.000 ljudi. Grad je osiromašio, a kotar mu pao u bijedu.[17] Ti brojevi ne moraju biti posve pouzdani, ali u svakom slučaju ukazuju na stanje u kojem se nalazio Zadar sa svojom okolicom krajem XV i prvih godina XVI stoljeća, kada su akcije sandžakbega Skenderpaše bile u ovom kraju veoma česte i opasne. Gradska komora je bila prazna, prihodi nisu pokrivali niti polovicu troškova, a rat s Turskom trajao je zapravo već osamnaest godina, kako ističu gradski rektori u svojim dopisima vladi u Mlecima.[18]

I 1501. godine kružili su glasovi o Skenderpašinim pripremama u Vrhbosni i njegovu dolasku s topovima i 9000 vojske, samo se ne zna šta je on tada učinio. U godinama 1502—1504. nema vijesti o turskim provalama u ovaj kraj, pa je vjerojatno da ih nije ni bilo, jer je 1502. god. bilo sklopljeno primirje između Turske i Mletačke Republike, a 1504. god. potpisan je i mir među njima, te je stari ratnik Skenderpaša okrenuo svoje vojevanje na drugu stranu. Njegovo treće begovanje na Bosni (1499—1505) imalo je izgleda glavnu svrhu da posluži uznemirivanju susjedne mletačke provincije i time paralizira njihove snage i oteža slanje vojske i ratne opreme u Moreju.

Vidjeli smo već naprijed koliko se navodi gubitaka u ljudstvu i blagu za vrijeme toga rata. Mnogi su sužnji i otkupljeni, ali ih je sigurno mnogo i ostalo u onim krajevima kamo su u ratnom vihoru bili odvedeni. Baš se 1501. godine spominje neki vojvoda Sulejman, službenik Skenderpašin, koji je bio rodom iz zadarskog kotara.[19] I kasnije će biti slučajeva da se pojedini sužnji iz Dalmacije pojave u turskoj službi i na istaknutijim položajima u državnoj upravi, kao i u vojnoj organizaciji.

Mletačka je republika u vrijeme ovih čestih turskih zalijetanja preko njezine granice uspostavila posebne jedinice stratiota sa svrhom da služe za obranu od Turaka i Morlaka. I stratioti su slično turskim akindžijama (akin = trčanje) bili laka konjica, a i po navikama su im odgovarali. Zadarski su poslanici još 1473. godine molili u Mlecima, da se pošalje u Zadar sto stratiota za odbijanje turskih napadaja. Njihovoj je molbi udovoljeno i dato stotinu Grka i Albanaca, jer u tim četama Hrvati nisu mogli služiti u svojoj zemlji.[20] Takva mletačka taktika bila je katkada i kobna za obranu i opstanak gradova, jer stranci zbog slabe i neredovite plaće nisu htjeli da se bore, ostavljali su svoja mjesta u tvrđavama i odlazili u potragu za boljom službom. Oni se i kasnije susreću uvijek u ratnim jedinicama, koje su služile na granici prema Turskoj.

Poslije ovog perioda čestih turskih napadaja na zadarsko područje nastaje relativno zatišje do kraja drugog decenija XVI stoljeća, iz kojeg vremena nemamo bar nikakvih podataka o turskim ratnim pothvatima u sje-

17 Arkiv VI, str. 210—211.

18 Ibid., str. 154—155.

19 Arkiv VI, str. 173—174.

20 M. Šunjić, Stipendiarii Veneti u Dalmaciji i Dalmatinci kao mletački plaćenici u XV vijeku, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XIII (1962), str. 282—285.

vernoj Dalmaciji. Ali zato će ih biti više od vremena kada bosanskim sandžakom počne upravljati poznati ratnik Gazi Husrevbeg, koji je mnogo učinio za proširenje ovoga graničnog područja Turskog carstva u trećem i četvrtom deceniju toga stoljeća.[21] Već je njegov prethodnik Mustafa obnovio pohode u Dalmaciju, pa se među ostalim početkom 1520. god. 200 turskih konjanika sukobilo s mletačkim plaćenicima pod gradovima zadarskog kotara. Odveli su blizu 300 ljudi i preko 300 glava blaga. Vijesti se šire da se u Bosni opet sprema konjaništvo, koje će možda napasti na Dalmaciju.[22] Krajem godine opet su se ovamo zalijetali, pa zadarski knez i kapetan ističu potrebu bolje opskrbe susjednih gradova i traže više konja za vojsku.[23] Husrevbeg je tada započeo svoja osvajanja po Dalmaciji, te zauzima Knin i Skradin 1522. god. i na taj način približava granicu bosanskog sandžaka u neposrednu okolicu Zadra, te ga na taj način još više ugrožava. Tako je išlo iz godine u godinu. Zato u Mlecima odlučuju da se poprave gradovi oko Zadra i odobravaju 2000 dukata posebno za utvrđivanje Nina, Vrane, Nadina i Novigrada.[24] Zadar je ugrožen osobito poslije turskog osvojenja Obrovca 1527. godine, gdje su turske vlasti uspostavile neku flotilu manjih brodova i time mogle i s morske strane činiti štetu mletačkoj dominaciji u ovom kraju. Od osvojenja Obrovca Turci su svakodnevno pred vratima zadarskim — izvješćuje Zacharija Valaresso.[25]

Iako Husrevbeg ni nakon osvojenja Knina i Skradina nije mirovao, malo je zalazio u ove strane, jer mu je više pažnje privlačio uskočki Klis, a dužnost ga je zvala i na vojne po Ugarskoj i sjevernim hrvatskim krajevima. Istom nakon mohačke bitke (1526) opet se je okrenuo sjevernoj Dalmaciji i uz suradnju hercegovačkog sandžakbega osvaja Obrovac, a onda se opet najviše bavi oko Klisa, koji pod udarcima jačeg napadača napuštaju njegovi branitelji i građani. Time je nestalo i posljednje hrvatske tvrđave na tlu Dalmacije koja nije bila pod mletačkom upravom. Poslije osvojenja Klisa i osnutka kliškog sandžaka (1537) pošao je Husrevbeg s prvim kliškim sandžakbegom Muradbegom Tardićem, rođenim Šibenčaninom, na sjever i opsjeo Nadin i Vranu. U Nadinu je bilo 150 pješaka i 50 konjanika, koji su bez borbe predali grad i sami se povukli. Tako je bilo i u Vrani. Plaćenici iz toga grada pobjegli su u Nin. I iz nedavno izgrađenog Zemunika posada je također utekla, ali su ga spasili sami hrvatski vojnici koji su u posljednji čas zaposjeli tvrđavu. Moglo se je tada i Zadru dogoditi nešto slično. Po nekim mletačkim piscima postojao je tada kod Turaka plan za

[21] O ovom istaknutom bosanskom namjesniku usp. Ć. Truhelka, Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXIV (1912), str. 91—234; H. Kreševljaković i dr., Spomenica Gazi Husrevbegove četiristogodišnjice, Sarajevo 1932; A. Šimčik, Odsutnost Husrevbegova iz Sarajeva god. 1534—1536, Glasnik Zem. muz. XLVI, 91.

[22] S. Ljubić, Commissiones et relationes vente II, str. 142—143.

[23] Arkiv VIII, 91.

[24] Ibid., str. 179.

[25] Ljubić, Commiss. et relat. I, 196. Još napominje da se ni u kotaru ne mogu straže držati zbog turskih prepada.

osvojenje Zadra i osnivanje u njemu jače flote s namjerom osvajanja Italije. Podmićen mletačkim novcem, veliki vezir Mustafa je uspio zavarati sultana da je Zadar otok, koji su Mlečani minirali za slučaj turske provale u grad, pa je namjeravana navala zabačena. Po jednoj drugoj vijesti tada je bilo u Zadru veoma malo vojske, jer je većina napustila grad i stupila u najam kod sultana. Gradska straža je međutim pustila u grad 25 turskih vojnika koji su doprli do gradskog trga, odakle ih građani vratiše natrag. U okolici Zadra je čekala velika turska vojska znak od te prethodnice da stupi u napad, pa kako zavjera nije uspjela, ni ta vojska nije prešla u akciju.[26]

To je, kako se vidi, bio lukavi pokušaj osvojenja Zadra, koji nije uspio. Međutim, bilo je kasnije i ozbiljnijih turskih navala na ovaj grad, ali ni te nisu donosile očekivanog rezultata. Dok su drugi gradovi u pozadini padali manje ili više bez većih napora, Zadar je, isto kao i Šibenik, Split i Trogir, uvijek uspio odbiti navalu. Razlog je svakako u tome što su ti gradovi bili osobito pažljivo utvrđeni, zatim opskrbljeni artiljerijom i municijom, a povrh svega toga i žilavo branjeni većim brojem vojske i građana.

Iz ovih tursko-mletačkih ratova u prvoj polovici XVI stoljeća poteklo je očito i dosta sužanja, koji se sredinom stoljeća nalaze u Sarajevu. Nigdje nema spomena među sužnjima ovoga vremena da se koji od njih naziva izričito Zadraninom ili da je iz okolice ovoga grada, ali su mnogi od njih podrijetlom Hrvati, dok su oni iz sjevernih hrvatskh krajeva zabilježeni da potječu iz Slavonije. Po tome se može zaključiti da je zadarski kraj, inače od prije nazivan »Hrvati«, dao poveći broj sužanja Sarajevu, a sigurno i drugim bosanskim gradovima onoga vremena. Samo su nekim sužnjima zabilježili kao podrijetlo Dalmaciju, odnosno neka mjesta u Dalmaciji.[27] Za tih je ratova dospio u Sarajevo i spominjani Murat Tardić, rodom iz Šibenika, kojega je bosanski sandžak Husrevbeg zasužnjio i uskoro oslobo-

[26] Gl. Stanojević, Dalmacija i Crnogorsko primorje u vrijeme mletačko-turskog rata 1537—1539, Istoriski glasnik 1960, str. 95—96.

Ovaj pokušaj osvojenja Zadra je očito u vezi s osnovom sultana Murada IV, da se baci na osvajanje Italije. Zadar mu je pri tom bio potreban kao luka za jaču mornaricu, da se odatle prebacuje vojska na drugu stranu Jadrana. Međutim velikom veziru je uspjelo odvratiti svoga gospodara od tih namjera. Usp. L. Jelić, Lički sandžakat i postanje mletačke krajine. Narodni koledar za god. 1898., str. 80—81.

[27] A. Silajdžić, O slučajevima ropstva zabilježenim u sudskom protokolu sarajevskog kadije iz g. 1556/57, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ, III (1952), str. 244.

God. 1506. bio je nastanjen u Zadru Tomaš Turčin, a slijedeće godine spominje se tu Juraj Turčin. (usp. S. Gunjača, Repertorium actuum domini Antonii de Zandonatis olim publici e iurati notarii Iadre. Starine XLII, 1949, str. 340). Njihovo prezime pokazuje da su bili u turskom sužanjstvu i nakon iskupljenja ostao im nadimak Turčin, što je poslije postalo prezime. Nešto kasnije spominje se Margareta žena Lukana Maškovića (ili Draškovića) iz Nadina, koji je tada (1509—1510) bio u turskom sužanjstvu (S. Gunjača, o. c., str. 274, 290). — Među žiteljima Zadra i njegova predgrađa 1527. god. nalazimo ih više s prezimenom Turčin, Turkinja, Turčinović (usp. S. Ljubić, Commissiones et relationes Venete I, str. 211, 220, 222). Ova prezimena su mogli dobiti kako bivši turski sužnji, isto tako i doseljenici iz krajeva pod turskom vlasti.

dio, da mu poslije postane zamjenik na upravi Bosne, a od 1537. i samostalni upravitelj kliškog sandžaka, kojemu je pripadao i osvojeni dio zadarskog kotara.

Završavajući prikaz ovih ratnih događaja u vrijeme turskih navala u prvoj polovici XVI st., treba istaknuti da je već tada za obranu bila u upotrebi i mletačka mornarica, po čemu se može zaključiti i to da su i Turci također upotrebljavali neke brodove. Oni su svakako imali nešto brodova u Skradinu i u Obrovcu, ali im nikada nije uspjelo na tim mjestima obrazovati jaču flotu. Iako su činili pokušaje da pomoću mletačkog arsenala ojačaju broj svojih brodova u Obrovcu, to im nije pošlo za rukom, jer su se Mlečani na vješt način izvukli od pomoći.[28] Turska vlast je isticala da su joj brodovi potrebni sa obranu od uskočkih zalijetanja i pljačke, ali bi se to brodovlje jamačno iskoristilo i u napadačke svrhe, kao što su već i činili u pojedinim slučajevima.

Iz ovoga vremena postoji zanimljiv primjer turskog opisa Zadra, koji donosi njihov admiral i pomorski pisac Piri Reis u svojoj knjizi »Kitabi Bahriyye« iz godine 1536. On je tu opisao uz ostalo sve važnije luke na Jadranu pa i Zadar, koji on piše D ž a r a. On tu kaže: »Ove Džare su dvije tvrđave. Jednu od tih tvrđava nazivaju Stara Džara, a drugu Nova Džara. Neki ove tvrđave zovu Zadira (Zadar). Stara Džara je u ranije doba bila velika tvrđava. Sada je trošna i liči na kakvo selo. Neki ljudi imaju tu kuće i u tim kućama oni drže brodove. Ti stanovnici se bave trgovinom«.

»Od Starog Zadra do Novog Zadra ima 6 milja. Prema onoj mletačkoj strani spomenuti Novi Zadar je sada lijepa tvrđava. Grad je okružen morem. Na strani šuloka (šilok, jug) u pravcu rumelijske obale postavljen je lanac. Prostor koji taj lanac zatvara je lijepo pristanište. Tu ulaze brodovi (barke). Ako se usidre izvan toga lanca, vežu se za građevine (zidine) toga grada i bacaju sidro u more. Ako lađe leže na rumelijskoj strani to se mjesto zove »Vala di maestre«. Tamo ima kutak koji je pogodno ležište za lađe. Sa dvije strane vežu brod i opet bacaju sidro u more«.[29]

[28] E. Laszowski, Monumenta Habsburgica I, str. 131; D. K. Stošić, Šibenski škver, galije i galijoti, Šibenska revija 1955, br. 4—5, str. 12.

[29] Piri Reis, Kitabi bahriyye, litografirano izdanje, Istambul 1940, str. 368—370. — Do ovog sam podatka došao zahvaljujući susretljivosti dr H. Šabanovića.

Piri Reisov oblik imena Zadra »Džara« podsjeća mnogo na srednjovjekovni oblik »Džadra«, koji susrećemo kod arapskog pisca Idrisija. (Usp. Boris Nedkov, Blgarija i ssednite i zemi prez XII vek spored »Geografijata« na Idrisi, Sofija 1960, str. 33, 37, 110). Oba su oblika nastala na temelju latinskog Jadera, odnosno od talijanskog Zara. Ti oblici dolaze samo u knjigama. U turskim arhivskim dokumentima ime se ovoga grada međutim piše redovito »Zadre«, tj. Zadar — dakle na temelju hrvatskog izgovora i grafije. Vidjeli smo gore da i Piri Reis ističe kako neki to ime izgovaraju »Zadire«, a to je samo grafijska koruptela oblika Zadar. Hrvatski oblik imena Zadar upotrebljava i turski putopisac XVII stoljeća Evlija Čelebija s jednim samo izuzetkom, kada piše Zara (vidi. Evlija Čelebija, Putopis, sv. I, Sarajevo 1954, str. 182—185). Treba spomenuti da se u turskim arhivskim izvorima imena i drugih hrvatskih gradova na jadranskoj obali pišu uvijek u našem pravom obliku, samo gdješto malo izmijenjeno, kao npr. Obrovče (Obrovac), Šibenik, Isplit ili Split, Makarska, Dubrovnik, odnosno Dobra Venedik (a samo rijetko romanski naziv Ragusa).

To je njegov opis Zadra i njegove neposredne okolice; dalje se nastavlja opis otočja između Zadra i Šibenika. Kako vidimo, on razlikuje Biograd (Stara Džara) i Zadar, koji naziva Nova Džara, a poznat mu je i hrvatski oblik Zadar (Zadire). Njegov termin »šulok« je koruptela od šilok, ali kod na tu stranu smješta lučki lanac, on griješi, jer se taj nalazio na zapadnoj strani. Uz opis dao je i kartu na kojoj je Zadar prikazan kao otok, a kuće su nacrtane u profilu. Vidi se i jedna tvrđava na susjednom otoku, svakako Sv. Mihovil na Ugljanu.

I ovaj navedeni opis Zadra od turskog admirala i pomorskog pisca ima svakako značenje strategijskih priprema koje je turska mornarica činila u svojim nastojanjima da zavlada što širim područjem u Sredozemlju. Iako tu ima i pogrešaka, ipak je opis mogao poslužiti u datom času onima koji su zapovijedali flotom u ratnim operacijama.

Od zaključenja tursko-mletačkog mirovnog ugovora 1539. godine nema vijesti o većim turskim zahvatima u okolici Zadra, nego se sve ograničava na manje čarke, koje su zapodijevali pojedinci iz pograničnih gradova s jedne i druge strane. Tom nemirnom stanju na ovoj krajini pridonosili su još i uskoci. Kako se je turski teritorij u Dalmaciji veoma proširio u drugoj četvrtini XVI st., a istodobno padom Klisa 1537. god. uskoci bili preseljeni u Senj i time još više ozlojeđeni protiv Turskog carstva, oni su stali tim nemilosrdnije napadati turske posjede i brodove s njihovom robom. Najbliže im je bilo preko uskog zadarskog zaleđa provaljivati u Tursku, a to će reći u Bosnu, odnosno bosanski i kliski sandžak. Česte su vijesti o njihovim provalama u taj kraj, o pljački, zarobljavanju i ubojstvima ljudi. Turske su vlasti obično okrivljavale Mlečane što ne zapriječe uskocima prolaz preko svoga zemljišta i zato više puta zahtijevale naknadu za podnesene žrtve. Mletački su se predstavnici trudili da te provale onemoguće, a s druge su strane hvatali uskoke, otimali im plijen i sužnje, pa ih puštali na slobodu, a robu vraćali njihovim vlasnicima. Godine 1541. žalili su se bosanski sandžakbeg i cetinski vojvoda na štete od uskoka i pri tom optuživali mletačke podanike iz okolice Zadra, da su i oni u tom imali udjela. Iduće godine zadarski su rektori oslobodili od uskoka 4 turska sužnja i poslali ih u Nadin, pa se nadinski dizdar pismeno zahvalio na toj ljubaznosti.[30] Slično su postupali drugi zapovjednici s turske krajine kad bi im Mlečani vratili kojeg čovjeka oslobođena iz uskočkih ruku, npr. gospodari Vrane.[31] Baš je zadarski kraj osim Neretve bio glavna pozornica gdje su uskoci izvodili svoje operacije i kojim su prolazili na polasku u pljačku. Iako je i u Obrovcu bilo nekoliko turskih lađica za obranu od napadača, a širom Jadrana krstarile mletačke galije koje su gonile i hvatale uskočke brodove, ipak su oni uspijevali u svojim pothvatima, zahvaljujući najviše

[30] Gl. Stanojević, Jedan dokumenat o senjskim uskocima, Vesnik Vojnog muzeja JNA, 5—6 (1962), str. 99—107.

[31] Archivio di Stato — Venezia, Documenti Turchi, 179, 190.

svojoj hrabrosti i lukavstvu, a nije im smetalo ni loše vrijeme ni druge nepogode. Zato su vijesti o njihovim pljačkama stalne kroz cijelu drugu polovicu XVI i na početku XVII stoljeća, sve dok su oni sjedili u Senju.

Nova velika opasnost zaprijetila je Zadru početkom ciparskog rata. Godine 1571. Mleci su odbili turski zahtjev za predaju Cipra, i zbog toga je nastao rat, koji se vodio tri godine na Cipru i na kopnu u Dalmaciji i Albaniji, i na moru. Bosanski sandžakbeg Ferhadbeg Sokolović napao je i opustošio šibenski kraj, a potom i zadarski kotar. Zauzeo je Zemunik, dočim navala na Novigrad nije uspjela. Dana 4. rujna napao je topovima Zadar, pri čemu je porušeno nešto zidina. Poduzeti juriš na zidine je odbijen i tako Zadar i sada spasen turske opsade. Tako je ova ozbiljna opasnost bila otklonjena.[32]

U vrijeme rata 1571. god. predlagao je zadarski delegat Petar Fanfogna Vijeću desetorice u Mlecima, da se zbog nedovoljnih fortifikacija u Zadru otruju sve vode u njegovu kotaru pa i Vransko jezero, jer ni inače ne služe mletačkim podanicima, a mogle bi tako štetiti neprijatelju, a državi biti od koristi.[33] Iz ovoga izlazi da je mletački posjed u zadarskom kotaru morao biti pust, dok se iznosi ovakav prijedlog. Inače bi bio opasan i za njezino žiteljstvo.

O prednostima koje je Zadar imao u ovo vrijeme naspram turskih napadača govori lijepo generalni providur Jakov Foscarini u svom izvještaju koji je podnio 1572. god. senatu nakon trogodišnjeg služenja u Dalmaciji. Za njega je Zadar metropola pokrajine Dalmacije i bedem Venecije i Italije. Dalje ističe kako Turci neobično cijene Zadar kao jaku tvrđavu, koju je nemoguće zauzeti samim kopnenim snagama. Mučno je bilo dopremiti veći broj topova, jer se za to hoće mnogo vremena, a s obzirom na neprohodnost planina zbog dugotrajne i snjegovite zime, valjalo bi početi pripreme godinu dana prije. Nemoguće je u blizini lijevati topove, jer nema u tom kraju kovine, nego je treba dovesti (iz drugih krajeva). Pokušaj lijevanja topova u Kninu od zvona ninske i drugih crkava nije uspio, jer su se odmah raspali. Uz to teško je i uzdržavati duže vrijeme veliku vojsku oko Zadra, jer je zemlja opustošena, slabo nastanjena i opljačkana od uskoka i od samih mletačkih četa. Prisiljeni bi bili iz daleka nositi hranu za potrebe vojske i konja; k tome potoci ljeti presahnu, a Vransko jezero udaljeno je preko 20 milja, pa bi bilo veoma nezgodno da se konji (jahaći i tovarni) vode tamo radi napajanja.[34]

Tim razlozima objašnjava Foscarini što se Turci nisu nikada ozbiljnije prihvatili osvajanja Zadra, a imao je i pravo. Tome međutim treba ovdje dodati još nešto. Kako je Zadar, kao i drugi veći gradovi, na moru, to mu

[32] G. Novak, Prošlost Dalmacije I, str. 194—195. — Neke zanimljive pojedinosti o radu na obrani Zadra te godine nalaze se u jednom suvremenom dnevniku, koji je objavio G. Praga, La difesa di Zara in un diario militare del 1571, Archivio storicho per la Dalmazia XXIII (1937), str. 162—173.

[33] V. Lamansky, Secrets d'Etat de Venise, str. 460.

[34] G. Novak, Commissiones et relationes Venete IV, str. 24—25.

nije lak pristup kao onima u pozadini, koje je bilo moguće opasati sa svih strana i onemogućiti dolazak pomoći i svaku vanjsku vezu sa zaleđem. Ovi su obalni gradovi, međutim, uvijek imali mogućnost održavanja veza i primanja pomoći sa strane. Kako je naprijed rečeno, Turci nisu imali ni jednog jačeg uporišta na moru ni mornarice, koja bi mogla poslužiti osvajanju tvrđava i vođenju većih pomorskih borbi. Onih nekoliko brodova u Obrovcu upotrebljavali su se prvenstveno za obranu od uskoka, ali se nije moglo ni pomisliti da bi se upuštali u borbu s mletačkim brodovljem. Isto tako je bilo i s onim brodovima u Skradinu i na Vranskom jezeru, koji uz to nisu imali ni mogućnost izlaska na more, nego su služili samo za ograničene lokalne potrebe. Velika turska mornarica, kojom se operiralo po Sredozemnom moru, rijetko se pojavljivala na Jadranu. Isto tako ni gusarski brodovi iz Ulcinja i nekih drugih luka južnog dijela Jadranskog mora nisu se usuđivali udariti na kopnene gradove, nego su se zadovoljavali samo pljačkom po nezaštićenim otocima, kojima se nije mogla u kratko vrijeme pružiti pomoć.[35]

Na taj se način Zadar za gotovo dva i pol stoljeća uspio othrvati čestim turskim navalama koje su dosizale do u samu njegovu neposrednu okolicu, koja je od toga nemilosrdno stradala.

Upravo iza Foscarinijeva izvještaja imamo jedan opis Zadra od francuskog putnika Pierrea Lescalopiera, koji je tu bio od 21. do 23. veljače 1574. god. On tu govori i o odnosu grada prema turskoj pozadini. Uz ostalo kaže da su Mlečani utvrdili grad koliko god je to bilo moguće, a i dalje to čini generalni providur Grimani. »U gradu ima mnogo dobrih bunara i cisterni, namirnica i ratne opreme, tako da se može izdržati duga opsada, a tu ima obično i jak garnizon pješadije i konjanika. Arbanasi se često tuku s Turcima, bez obzira što je mir, bilo s malim četama koje idu u pljačku, koju je lako poricati, bilo u duelima ili u drugim bojevima, dvojica protiv dvojice ili trojica protiv trojice. Nedaleko od grada ima turskih utvrđenja i garnizona. Turci često dotjeraju kršćanske konjanike i vojnike nadomak samog grada, koji je od velikog značenja za zaštitu čitava zaliva i gotovo jedina prepreka za napade Turaka na moru i na kopnu«.[36]

Ciparskim ratom Turska je u zadarskom kraju osvojila nekoliko važnih tvrđava, među njima na prvom mjestu Zemunik, koji je postao glavni i najjači grad pod turskom upravom naprama Zadru u mletačkim rukama. Tada je povučena nova granica između mletačkog posjeda i Bosanskog i Kliškog sandžaka koja će, uz male promjene, ostati do pod kraj XVII stoljeća. Nas zanima onaj dio granice koji opisuje zadarsku krajinu i taj ćemo ovdje prikazati. Kako je i nakon razgraničenja bilo ostalo više spornih pitanja

35 A. M. Strgačić, Upadi osmanskih gusara u predjele zadarskih otoka, Zadar 1954, str. 13.

36 M. Šamić, Opis putovanja Pjera Leskalopjea kroz naše zemlje 1574. godine, Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine III (1963), str. 334—335, 346.

o pojedinim selima i lokalitetima, moralo se pristupiti ponovnom ustanovljavanju i obilježavanju granice i to je učinjeno 26. rujna 1576. god. I ovaj prikaz granice je rađen na temelju toga spisa.[37]

Mletačka je vlada nastojala u toku pregovora novcem i drugim sredstvima postići za sebe povoljnu graničnu liniju i zadržati sve što je imala do prije rata, ali joj to ovom zgodom nije uspjelo. U tom je za Mlečane radio i poznati spretni trgovac Danijel Rodriga, ali ni on nije postigao željenog rezultata. Bosanski sandžak Ferhadbeg Sokolović kao sultanov predstavnik u tom poslu bio je uporan u obrani turskih interesa i nije mnogo popuštao. Zato je granica ispala veoma nepovoljna za Mletačku Republiku, osobito zbog blizine njezinim najvažnijim gradovima na morskoj obali.

Protokol o povlačenju granice i postavljanju graničnih znakova potpisali su u ime Turske najugledniji predstavnici vojno-upravnih i sudskih vlasti: bosanski sandžak Ferhadbeg Sokolović, kliški sandžak Mustafabeg, sarajevski muftija i kadija Mahmud, te skradinski kadija Hasan, a s mletačke strane Francesco Soranzo, ambasador koji se upravo vratio iz Carigrada. Opis granice počinje od sela Dolac negdje pod Novigradom, a završava Vranom. To je tadašnja zadarska krajina. Taj spis sadrži više od 5 strana rukopisa i donosi podrobno pravac granice od sela do sela sa svim lokalitetima i objektima između pojedinih naselja, kao što su putovi, šume, pašnjaci, brda, uvale, vode, gomile (»da gomilla à gomilla«), stijene i stabla s graničnim križevima ili bez njih, crkve, neke stražarnice, a gdje je potrebno navode se i strane svijeta. Tome protokolu je dodat još jedan spis istog sadržaja gdje su pojedina mjesta bolje opisana, a imena nekih sela ispisana malo drukčije i upisano još nekoliko novih naselja. Na kraju je tu i poimenični iskaz sela koja su pripala Mletačkoj Republici uz samu granicu i bliže moru. Ovdje nije mjesto, a zbog opširnosti je i nemoguće, iznijeti cio opis granice, nego ćemo navesti samo imena graničnih sela u izvornom obliku protokola s varijantama iz pratećih spisa, označivši u zaporkama današnji oblik imenâ, ukoliko su do sada identificirana i ubicirana. Mnoga će još ostati neriješena s nadom da će se i o njima naći s vremenom koji stariji ili kasniji spomen, te odrediti lokaciju. Na priloženoj karti su ucrtana glavnija mjesta na granici, kao i važnije tvrđave i naselja podalje od nje, da bi se vidio položaj i bolje shvatile prilike koje su na krajini vladale, a više puta se u tekstu o njima govori.

Granica je išla između ovih naselja: Dolaz—Lupoglauich, Lupoglauci——Badagni—Pagliuch, Paluch (danas Paljuv, Palju)—Matafei—Mioci—Guechio, Gudzi—Possedaria (Posedarje)—Pergliach—Sferdlaz, Spodlaz—Stischi—Cosachi—Preuolo Poglie, Beroieuo Poglie—Corbavaz, Corbauci, Bersingie, Brisniza—Corbauaz, Carbauci, Carbauaz lugh, Corbauza sello—Troiaci—Smoccoua giama—Stanichi, Stanichia sello—Ambroso sello, Ambrosa sello—Vissozzane (Visočane)—Golubnizza—Millossichi, Miglios-

37 Museo Civico Correr — Venezia, Manoscritto sulla Dalmazia, sig. Mss. PD. 607 — c/VII, f. 15.

sichi, Magliassichi—Grussi (Grusi)—Scrile (Škrilje)—Mahurci—Brisceuo (Briševo)—Bardo (Brdo)—Cotopagnschina—Grobnizza—Muruizza (Murvica)—Varicassane—Zlochuchiane—Cerno, Giesia di Cerno (Crno)—Articouo—Opatice sello—Copragl (Kopranj)—Zemonico (Zemunik)—Dumanssizza, Dumanszina—Ralicichia sello, Ralicichi—Zaimice—Pechiarouci—Perglìane—Stareuci—Bignazza Draga—Poduarsie—Verceuo (Vrčevo)—Carnicina, Carincina (Krmčina)—Turnansschiza, Straxica turnasca (Turanj)—San Filippo e Jacomo, Straxica de San Filippo e Jacomo (Filipjakov) — Varbizza, Verbizza—Poschaglina—Cosseccichi, Cosseuichi—Zablachie, Zablatie—Costegl—Paccoschiane (Pakoštani)—Vrana.

Ova granica je nastala tako reći po diktatu bosanskog sandžaka Ferhadbega Sokolovića, koji je i izvojštio turske pobjede u Dalmaciji za vrijeme ciparskog rata. Išla je zapadnom obalom Vranskog jezera, pa gotovo ravnom crtom do blizine Bokanjca sjeverno od Zadra, zatim u pravcu sjevera i sjeveroistoka do Novigradskog Mora. Mletačka Republika bila je tada tako iscrpljena ratovanjem na raznim stranama da je jedva čekala zaključenje mira bez obzira na sve gubitke koje je podnijela. U Dalmaciji joj je ostala samo uska traka zemlje uz more, gdje su bila u njezinim rukama naselja Pakoštane, Biograd, Sv. Filip i Jakov, Sukošan, Bibinje, Babin dub, Bokanjac i Grusi, zatim Dračevac, Visočane, Slivnica, Posedarje, Budin i Novigrad. Turska je držala osim Vrane još Rogovo, Vrčevo, Goricu, Nadin, Islam, Prkos, Zemunik, Smoković, Brda, Škrilje, Poličnik, Suhovare, Kašić, Karin, Gornji i Donji Obrovac s obalama Zrmanje i sjevernom obalom Novigradskog Mora. Zbog takve pritiješnjenosti mletačkog teritorija, nastala je i za preostalo žiteljstvo poteškoća, kao i za one koji su se tu za vrijeme rata naselili. To zemljište nije bilo dovoljno da bi se mogla prehraniti tolika množina ljudi. Zato su mnogi bježali na otoke, a neki se preseljavali i u Istru. Preostalo seljačko stanovništvo bilo je prisiljeno da se koristi turskim posjedima preko granice, obrađujući tamo zemlju uzetu pod najam i napasajući tamo svoje blago.[38] Neki su se izdržavali i od pljačke. Prelazili su granicu, hvatali blago i pokretne stvari, a ponekad i ljude, te na taj način živjeli.

Blizinu turske granice pod zidinama Zadra osjećali su neposredno u ekonomskom pogledu i mnogi građani ovoga grada. Bili su to oni kojima su posjedi sada pali u turske ruke ili su ostali neobrađeni zbog opasnosti od svakodnevnih borbi na tom području. Prvenstveno su to bili svjetovni feudalci, pa neke crkve i samostani, te po koji zemljoradnik. Te su poteškoće oni imali dokle god je ganica ostala tako reći na puškomet od gradskih vrata, a to će reći više od jednog stoljeća. Istom u vrijeme Morejskog rata mogli su njihovi nasljednici opet zaposjesti svoje stare zemlje i njima se koristiti.

[38] S. M. Traljić, Tursko-mletačko susjedstvo na zadarskoj krajini XVII stoljeća, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru IV—V (1959), str. 410—412.

Neposredno susjedstvo kršćanskog i muslimanskog žiteljstva dovodilo je često do njihova miješanja, koje katolička crkva nije rado gledala, niti dopuštala. Godine 1571. molio je neki musliman odobrenje za ulazak u Zadar da bi razgledao crkve i upoznao služenje mise. Nije mu dozvoljeno, jer se pretpostavljalo da on zapravo dolazi radi neke ugledne djevojke, koju je prije kojom zgodom vidio.[39] Takvi slučajevi očito nisu bili usamljeni kad se u konstitucijama zadarskog sinoda 1598. god. izričito zabranjuje pružanje konačišta muslimanima i omogućavanje veze s krštenim ženama. Zatim im se zabranjuje ulazak u crkve, razgledanje crkava, slika i drugih crkvenih stvari kao i pribivanje misi i slično. Posebno je bilo izdano upozorenje kršćanima da ne bi kršili propise o postu petkom, subotom, na Badnji dan i ostale određene dane, ako tada održavaju veze s turskim podanicima, koji dolaze kojim bilo poslom u grad.[40]

S obzirom na postojanje ovakvih historijskih vijesti koje govore o ljubavi i drugim vezama kršćanki s muslimanima, postaju nam jasniji i realniji oni brojni motivi narodnih pjesama o otmici, isto kao i o dobrovoljnoj udaji kršćanskih djevojaka za turske krajišnike i obratno. Da se pri tom i mnogo krvi prolijevalo, o tom ne može biti sumnje, jer je svaka veza i putovanje preko granice bilo skopčano s opasnošću po život i materijalnu sigurnost putnika.

Tada je i prehrana samoga Zadra ovisila u dobroj mjeri o tom turskom zaleđu, koje je bilo naseljeno samim našim ljudima kršćanske i islamske vjere. Muslimane su redovito nazivali Turcima, a često tim imenom zovu i turske podanike kršćanske vjere, koji inače nose ime Morlaci. Svi su oni stalno dolazili u grad, donosili živežne namirnice i dogonili živo blago radi prodaje, odnosno opskrbe Zadrana. Po svoj prilici je taj uvoz žita u Zadar bio glavni izvor za prehranu gradskog stanovništva, jer se u slučajevima kada nastane glad i nestašica kruha u Zadru redovito ističe da su Turci i Morlaci rasprodali sve što su imali, pa više ne dovoze.[41] Zanimljivo je što bilježi turski geograf XVII st. Hadži Kalfa zvani i Ćatib Čelebi, kako se iz Zadra brodovima donosi žito u Obrovac (pod turskom upravom), te se melje u tamošnjim vodenicama, kojima sam Zadar oskudijeva.[42] Dakle, još jedan slučaj međusobne ovisnosti mletačkih i turskih naselja u ovom kraju. Trgovina Zadra s turskim zaleđem i drugim krajevima pod turskom upravom počela je jamačno rano u XVI st. Zato su i turske vlasti uspostavile službene veze s tim gradom, a predstavnik turske države u Zadru je bio emin (povjerenik), koji je pazio na trgovinu s Bosnom i ubirao carinu na izvezenu

[39] V. Solitro, Documenti storici sull'Istria e la Dalmazia, Venezia 1844, str. 160. str. 160.

[40] D. Farlati, Illyricum sacrum V, 151. — O sličnim slučajevima u ostaloj Dalmaciji usporedi: T. Matić, Hrvatski književnici mletačke Dalmacije i život njihova doba, Rad 231, str. 220 i dalje.

[41] S. M. Traljić, Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću, Pomorski zbornik, Zagreb 1962, str. 366.

[42] St. Novaković, Hadži Kalfa ili Ćatib Čelebi turski geograf XVII veka o Balkanskom poluostrvu, Spomenik XVIII (1892), str. 86.

robu. Prvi poznati nam zadarski emin bio je ovdje početkom 1587. god. i zauzimao se za neke trgovce koje su uskoci zasužnjili. Radilo se o devetorici ljudi is Bosne, koji su se iz Mletaka vraćali preko Neretve kući. Među njima su trojica tabaka (kožara) — Husejn, Skender, Mahmut; četvorica su terzije (krojači) — Memi, Jusuf, Alija, Husejn; jedan je kazaz (svilar, gajtandžija) Husejn, a deveti, Malkoč Mehmedović, zabilježen je bez oznake zanimanja. Morali su to biti obrtnici-trgovci, dok su putovali u Mletke radi svojih poslova. Emin zadarske skele koji je tada intervenirao za njihovo oslobođenje zvao se Šaban Petokija.[43] Od toga vremena se stalno spominju emini zadarske skele u vezi s trgovinom i dolaskom trgovaca u Zadar. Njihova je dužnost bila da vode brigu o uvozu i izvozu robe iz turskih krajeva, kako bi se mogla ubrati carina. U redovite njihove dužnosti spadala je i briga za trgovce i pratioce robe koja dolazi na skelu ili odlazi odatle u unutrašnjost. Ako se dogodila kakva god nezgoda bilo kome turskom podaniku na mletačkom teritoriju, eminova je dužnost bila da se zauzme kod mletačkih vlasti kako bi se stvar ispravila. To je neka vrst konzularne službe, pa su oni prema tome bili i konzuli, iako se to izričito nije nigdje isticalo.[44]

Od 1610. god. dalje stalno se govori o dovozu goveda i drugog blaga na zadarsku skelu. U to vrijeme bili su stočni trgovci što se zna iz susjednih mjesta Nadina, Karina i možda iz Islama. Posljednjih dana rečene godine prodao je Osmanaga Husejnović iz Nadina 132 komada »živine« u Zadru pa zahtijeva da mu se isplate novci. Istih dana prodao je Kara Petar 39 volova i kako nije mogao doći do svojih novaca, za njega se zauzimaju zemuničke age i mole da se od kupca uzmu novci i da se ne zadržavaju trgovci bez potrebe, jer je to štetno za carevu skelu. Zauzimali su se i za popa Vučka iz Bilaja koji je prodao nekom Srzetu 90 brava, a ovaj mu neće da plati.[45] Navedeni primjeri govore o živom prometu govedima i sitnim blagom u Zadru. To su najstariji spomeni ove trgovine, a ona je sigurno i prije tog vremena bila razvijena, samo nam do sada poznati izvori ne pružaju o tome vijesti. Čini se da je Zadar već tada bio uveden kao posebna skela za izvoz blaga iz Bosne, kao što će se i kasnije stalno držati. Zato je u zadarskoj luci bio izgrađen poseban mostić i ograda koji su služili za ukrcavanje volova na brodove. I ograda (serraglio) i mostić (pontile) nazivali su se jednim imenom caricatore ili po mletačkom cargador, što će reći krcalište. Ono je bilo izgrađeno na Voštarnici naprama crkvi i samostanu sv. Krševana, a i nalazilo se na zemljištu koje je pripadalo tome samostanu. Zato je samostan ubirao zakupninu za korištenje tog zemljišta u svrhu ukrcavanja marve. Godine 1623. imao je samostan prihod od 12 škuda na ime zakupa toga zemljišta. Kasnije su upravitelji samostana taj prihod davali u zakup, zbog čega je dolazilo i do dugotrajnih parnica pred sudom.[46]

[43] S. M. Traljić, Trgovina . . ., str. 366.
[44] Ibid., str. 343—344.
[45] Historijski arhiv u Zadru (HAZ) — Dragomanski spisi F. CIV, 63/12, 63/16.
[46] S. M. Traljić, Trgovina . . ., str. 367.

I ta činjenica svjedoči o obilnom utovaru volova na tom mjestu, dok su se promećurni ljudi otimali za zakup, od kojeg su sigurno imali lijepe koristi. O živoj i čestoj trgovačkoj djelatnosti u Zadru i Šibeniku u prvoj polovici XVII st. govore neki podaci o prihodima koje je turska država ubirala od prometa na tim skelama. Godine 1641. iznosio je godišnji zakup skela u Zadru i Šibeniku 18 tovara akči, a to je dokaz da je i trgovina morala biti veoma razvijena.[47] Podaci su dati zajednički za obje skele, pa je teško reći koliko je koja zasebno iznosila. U to su vrijeme gonili na zadarsku skelu goveda i iz udaljenijih krajeva. Godine 1634. javlja splitski knez Da Riva o odluci turskih vlasti da se vojsci koja oskudijeva hranom dadu volovi iz Bačke, koje je trebalo izvesti preko Zadra u Mletke.[48]

Tada je u Zadru postojao i lazaret sv. Marka, u kome su se smještali trgovci iz turskih krajeva. Prvi spomen nekoj posebnoj zgradi za smještaj i izolaciju trgovaca i putnika iz Turske nalazimo u Zadru 1580. god., ali ne znamo pobliže kako je to izgledalo[49]. Spominjani trgovac Osmanaga Husejnović iz Nadina pisao je svoja pisma 1610. god. nalazeći se »u Sveti Marko«, a to će reći da je i on bio u karanteni. Lazaret je i tada bio na mjestu današnje tvornice duhana, ali je očito bio pretijesan da bi mogao primiti sve putnike, te su se neki smještali i u gradu. Stanovali su katkad i u samostanu sv. Krševana, valjda zato što su s tim samostanom dolazili u kontakt pri ukrcavanju volova na brodove. Taj lazaret je jamačno identičan s onim »lazaretto vecchio« koji se spominje pod tim imenom u XVIII st., a služio je tada kao skladište. Sastojao se od jedne staje u prizemlju i jedne sobe na katu[50]. Ovaj je lazaret označen i na jednoj karti s početka XVII st. kao Ca'San Marco, koja se nalazila na istom mjestu kako je napred navedeno. Možda je još i u to vrijeme postojala i neka posebna kuća u gradu blizu obale u kojoj su odsijedali turski podanici kad su ovdje dolazili. Po toj se zgradi zvala i ulica Calle dei Turchi — danas ulica Zore dalmatinske[51].

Taj polet trgovine na zadarskoj skeli prekinut je naglo nastankom Kandijskog rata 1645. god., koji je zbog svoga dugog trajanja veoma mnogo štetio trgovini ovoga grada s turskim zaleđem. Rat je započeo oko Krete (Kandije), a zahvatio je i Dalmaciju. Odmah nakon početka toga rata osjetio je i Zadar pritisak turske vojske na svojim tako blizim granicama. Lički sandžak Halilbeg napade teritorij u okolici Zadra i dopre do Ražanca. Iduće godine došlo je kod sela Grusa nedaleko Zadra do bitke između turske i mletačke vojske, u kojoj su Mlečani odnijeli pobjedu[52]. U svibnju se bosanski paša nalazio u Livnu, a uskoro je s 25.000 ljudi prešao iz Livna u Knin i tu se ulogorio. Namjera mu je bila napasti

47 Historija naroda Jugoslavije II, str. 594.
48 S. M. Traljić, Trgovina . . ., str. 367.
49 G. Novak, Commissiones et relationes IV, str. 79.
50 HAZ — Catastico generale . . ., 1789. godine.
51 A. Benvenuti, Storia di Zara, 290.
52 G. Novak, Prošlost Dalmacije I, 221.

Zadar i Šibenik. Na vijest o približavanju turske vojske generalni providur Foscolo naredio je da se sruše naselja Grusi, Ljubač, Nerezane, Bokanjac, Turanj, Filipjakov, Pakoštane, a žiteljstvo je preseljeno na otoke[53]. Sredinom lipnja već je turska vojska stigla u okolicu Zadra i počela pustošiti okolna sela, a malo iza toga već su napali na Novigrad i osvojili ga 3. srpnja. Pri tom su zarobili 37 vojnika i oficira. Novigrad je pao gotovo bez otpora, a stanovništvo je na vrijeme preseljeno na Pag. To je bio težak udar za Mlečane u Dalmaciji, više zbog toga što je time izašla na vidjelo slabost mletačke uprave i obrane u Dalmaciji. Ovaj događaj je izazvao strah kod pučanstva na kopnu i otocima. U Mlecima su zato odmah poduzete mjere za pojačanje obrane u Dalmaciji. Jedan odred pješaka i konjanika žurno je poslan u Zadar[54].

Poslije zauzimanja Novigrada bosanski je paša i dalje ostao na granici prema Zadru, a vojska je vršila manje ispade prema Mlečanima, kako bi razvlačila njihove obrambene snage i izazivala demoralizaciju žiteljstva. Sredinom kolovoza napali su selo Turanj, ali bez uspjeha kao što nije bilo koristi ni od navale na Biograd, koji je sam narod porušio da ne padne u ruke napadača[55].

Još potkraj 1646. god. Turci su dovlačili u Knin artiljeriju, kako bi u rano proljeće mogli početi ofenzivu u Dalmaciji. Govorilo se da namjeravaju udariti na Zadar i druge važne gradove, možda pod zapovjedništvom samog velikog vezira[56]. I Mlečani su se spremali za protuofenzivu, pa su u proljeće 1647. god. kod Suhovara potukli ličkog ili krčkog sandžaka Halilbega, a zatim navalili na Zemunik, koji je bio najjača turska tvrđava prema Zadru. Nakon odlučne obrane Halilbeg je predao Zemunik a mletačka vojska onda udari na Novigrad, koji i osvoji, pa razruši, da time onemogući ponovno tursko utvrđivanje na tom mjestu. Zauzeli su zatim sva okolna mjesta Poličnik, Islam, Obrovac, Karin, Hotišinu i Nadin. Pod pritiskom Mlečana turska je vojska napustila bez borbe Vranu i Ostrovicu.[57]

Tada je i Zadar bio na neposrednom udaru turske vojske. Napadaj na Zadar prouzrokovali su Morlaci, koji su sa svojim obiteljima prebjegli s turskog na mletački teritorij. Oni su žene, djecu i nemoćne muškarce prebacivali na otoke, a za oružje i borbu sposobni ostajali su u neposrenoj blizini Zadra — u Diklu, Bokanjcu, Crnom, Dračevcu, Sv. Marku i na Ravnicama kraj zadarske luke. Njihov bijeg izazvao je osvetnički pokret turske vojske, koja je bila tada u Kninu i jedan njezin odio pod zapovjedništvom alajbega Ferhatpašića kao kaznena ekspedicija spustio se do Dikla, gdje je bila poveća skupina Morlaka. Uz pomoć mletačke galije Morlaci i Dikljani su odbili napad, turska se vojska povukla k Bokanjcu i tu

53 Gl. Stanojević, Dalmacija u doba Kandijskog rata, Vesnik Vojnog muzeja JNA 5/II, str. 69.

54 Ibid., str. 70.

55 G. Novak, Prošlost Dalmacije I, str. 221.

56 I. Dujčev, Avvisi di Ragusa, Roma 1935, str. 84—85.

57 G. Novak, Prošlost Dalmacije I, str. 221.

nastavila udarati na Morlake. Tu je bitka potrajala čitavu noć 20/21. srpnja i nastavila se po danu. Generalni providur Foscolo želio je pomoći Morlacima, pa je naredio gradskom knezu Alvisu Malipieru i generalu konjaništva Marcantoniju Pisaniju, koji su se nalazili izvan grada, da idu u pomoć, što ovi nisu učinili, bojeći se za sudbinu samoga grada. Međutim, su Hrvati iz gradske posade i mornari s brodova koji su se nalazili u luci pritekli sami u pomoć napadnutima. Ujutro su im se pridružili knez Frane Posedarski i Mihovil Kruta sa svojim ljudima i nesebično učestvovali u borbi kod crkve u Belafuži. Međutim, ni ta pomoć nije bila od koristi i posljednji su se branitelji nakon velikih gubitaka stali povlačiti prema gradu, a turski ih konjanici progonili sve do Brodarice naprama Zadru[58]. Sam Zadar tada nije bio napadnut zbog nedostatka topova i većeg broja vojske, a naravno i zato što se je u luci nalazila i izvjesna količina meltačkih brodova, s kojima se turska vojska nije smjela upuštati u borbu.

Na taj način grad Zadar nije osjetio neposrednih neugodnosti i napada od turske ofanzive, niti će on za čitavo vrijeme ovoga rata imati kakve štete od toga. Ali rat je ipak ostavio i trajnog utjecaja na Zadar, osobito u pogledu žiteljstva. Dok je 1576. godine bilo u Zadru 7161 stanovnika[59], 1646. god. bilo ih je 5479, a od toga 1704 stranaca, tj. novonaseljenih. U taj broj naseljenika zadarskih svakako treba ubrojiti i prijašnje stanovnike neposrednog zadarskog zaleđa, kojima su Mlečani porušili kuće i uništili vrtove da ne bi neprijatelju služili u ratu[60]. Ta će se pojava ponavljati i kasnije u više navrata u toku rata, a bit će od utjecaja na život u gradu i mnogo vremena poslije.

U toku ovoga rata Zadar nije više bio ni jednom neposredno ugrožen od turske vojske, koja je u nekoliko navrata bila u njegovoj bližoj i daljoj okolici. Istina, govorilo se više puta o turskim namjerama da napadnu Zadar, ali se to nije ni jednom ostvarilo. Godine 1648. neki je visoki turski dostojanstvenik, koji je bio kao pouzdanik u službi Mlečana, obavještavao svoje gospodare da će bosanski paša s velikom vojskom napasti Zadar i Klis[61]. Isto tako širile su se vijesti o njihovim namjerama za ratovanje protiv Zadra i 1657, 1658, 1660. i 1663. godine[62]. Godine 1657. provalila je turska vojska od 10.000 ljudi i porušila Posedarje i Vinjerac i opljačkala temeljito zadarski kraj, ali na grad nije udarala[63]. Iako su cijelo vrijeme ovoga rata strahovali od turskih navala, Zadrani ih ipak nisu toliko osjetili u svom gradu, ali su na vlastitoj koži ipak iskusili teškoće rata već i time što su mnogi izginuli u borbama pred samim gradom kao i na udaljenijim bojištima. Tako su dočekali i kraj rata i sklapanje mira 1670. god.

58 B. Desnica, Istorija kotarskih uskoka I, str. 19—23.
59 G. Novak, Commissiones et relationes Venete IV, str. 177.
60 Gl. Stanojević, Dalmacija u Morejskom ratu, Beograd 1962, str. 9—10.
61 Ibid., str. 10.
62 I. Dujčev, o. c., str. 227, 230, 244, 269.
63 G. Novak, Prošlost Dalmacije II, 222.

Mlečani su odmah nakon završetka rata nastojali obnoviti sva porušena naselja koja su ostala u njihovim rukama, osobito ona u blizini Zadra. Krajem 1671. god. u napušteno selo Dračevac naseljeno je oko 200 obitelji. Nešto kasnije naseljeni su bukovički Morlaci po kotarskim selima. Kako su oni živjeli razbacano po raznim mjestima u okolici Zadra, generalni providur Morosini naredio je 1672. god. da se svi Morlaci s porodicama nasele u kotarska sela i zabranio im da izvan granice obrađuju zemlju i napasaju blago. Ujedno naređuje da s turskim podanicima žive u dobrim odnosima izbjegavaju sve što može dovesti do razmirica. Kada je došla žetva, Morosini je zabranio Morlacima da idu kupiti prihode preko granice, iako su to oni zasijali[64].

Kasnije su mletačke vlasti ukinule tu zabranu i dozvoljavale svojim podanicima uzimanje pod zakup zemlje na turskom teritoriju radi obrađivanja i napasanja blaga. Bez toga bi se dogodilo da se njihovi podanici, koje su u toku rata ili u mirno doba obećanjima pridobili i preselili ispod turske vlasti na svoje zemljište, opet vrate na svoja bivša staništa, a to Mlečanima nije išlo u račun. Svaki takav slučaj bio je gubitak njezina prestiža na ovoj krajini. Zato oni radije dopuštaju da njezini ljudi rade tuđe zemlje preko granice i na taj se način prehranjuju, nego li da je napuštaju i postaju nanovo turski podanici. To je bilo i u interesu održanja mira na krajini, jer bi inače ljudi zbog neimaštine i gladi još više posezali za tuđom imovinom i odavali se pljački i razbojstvu, što je inače bila česta pojava u pograničnim krajevima. Običaj zakupljivanja zemlje preko turske granice ostao je ovdje sve dok je trajalo neposredno tursko-mletačko susjedstvo, a bilo ga je i kasnije. To je redovito izazivalo sporove zbog neizvršavanja preuzetih obaveza zakupnika ili uslijed prevelikih zahtjeva zemljoposjednika, ali je svejedno bio jedini način života za pogranične seljake pod mletačkom upravom.

Onih desetak mirnih godina poslije kandijskog rata bila se je i trgovina opet obnovila preko zadarske skele, ali s poteškoćama zbog čestih incidenata među pripadnicima jedne i druge države. Pri tom su se u neredima isticali Ražančani s mletačke, a Udbinjani s turske strane. Generalni providur dopisivao se s krčkim sandžakbegom Durakbegovićem u kolovozu 1675. god. kako bi se krajina umirila i uklonile smetnje trgovini, a skela opet proradila.[65] I sada se je dovozilo s turskog teritorija žito u Zadar, a u toj lokalnoj trgovini uzimao je učešća i sandžakov brat Hasanbeg Durakbegović, udruživši se s nekim mletačkim podanicima.[66] U godinama pred bečki rat bio je u Zadru emin neki Salihaga, tast bosanskog defterdara Mehmedefendije Muslipašića. Kad je dolazio na dužnost u Zadar preporučivao ga je Aliefendija, defterdarov teskeredžija (šef administracije) zadarskom kapetanu Grgi Detričiću ovim riječima: »Bogu ga i vami priporučujemo. Što biste meni lubav činili ufam se da ćete nemu i bole, zašto je po

64 Gl. Stanojević, Dalmacija u doba Morejskog rata, str. 9.
65 HAZ — Dragomanski spisi F. CI, br. 8, 10/2—3, 10/12.
66 HAZ — Dragomanski spisi F. LXXXIV, br. 43.

kolinu gospodin i gospodičić ... i molim vas da mu lipu kuću nađete di će stati, jere se u zlu stanju nije naučijo ...« Taj je Salihaga osim dužnosti na skeli imao i tu zadaću da pobire prihode od mletačkih podanika koji su »orali i sijali i težali zemle u Kotaru, a sada i pasu, a careva ne daju«, pa je zbog toga defterdar molio generalnog providura Cornara da bi tu stvar uredio.[67] U to vrijeme nastojali su i Turci i Mlečani uspostaviti što življu međusobnu prvrednu djelatnost i razmjenu. O prometu na zadarskoj skeli tih godina govori podatak da je tu prispijevalo godišnje po 20 do 30 tisuća volova.[68]

Mletačka Republika je nakon kandijskog rata malo profitirala na teritoriju Dalmacije, jer je dobila jedino Klis i nešto malo zemljišta u okolici gradova uz more. Granica je bila ostala uglavnom onakva kako ju je postavio 1573. g. Ferhadbeg Sokolović. Pravo proširenje Mletaka u Dalmaciji doći će istom poslije Karlovačkog mira 1699. god. Nakon strašnog poraza pod Bečom 1683. god. u sjevernim i zapadnim pokrajinama Turske nastali su opći nemiri i ustanci, koji su doveli do oslobađanja pojedinih pokrajina od turske vlasti i njihova pripajanja Austriji odnosno Mletačkoj Republici. Tako su Mleci uspjeli osvojiti sav turski posjed u Dalmaciji do dinarskih planina, a kad je došlo do mirovnih pregovora, zadržali su sve što su osvojili, pa je i granična crta određena u pravcu od Knina do Vrlike i dalje preko Sinja i Zadvarja do Čitluka. Tako se je turska granica konačno posve odmakla od Zadra, pa više nije bilo opasnosti od kakva napada ili opsade s te strane. Stare veze su i dalje ostale, pa tako i trgovina. Jamačno su odmah nakon prestanka neprijateljstava počeli u Zadar stizati trgovci govedima i to iz svih krajeva evropske Turske, koji su obilovali tom robom. Milutin Stojanović iz Trebinja gonio je 1705. god. volove iz Beograda u Zadar, a drugi Hercegovac, Gavro Miloradović, nastanjen u Dubrovniku, trgovao u Vidinu, također je na ovu skelu dogonio volove 1706. god.[69] Iako za sada još oskudijevamo pobližim podacima o količini izvoza volova preko zadarske skele u prvoj polovici XVIII st., ipak se može vidjeti da ta trgovina iz godine u godinu raste, ali katkada i opada. Godine 1711. izvezeno je iz Zadra u Mletke 10.148 volova, a dvije godine kasnije 6937 volova i 3550 brava.[70] Četrdesetih godina izvoz se kreće od nekoliko stotina do deset tisuća goveda, i to u stalnom porastu. Količina izvezenih brava i konja je neznatna. U iduća dva decenija nisu oscilacije tako velike. Izvozilo se po 5 do 10 tisuća volova godišnje, a broj brava je veoma porastao (oko 30.000).[71] Još ćemo navesti podatke o izvozu volova u devetom deceniju ovoga stoljeća. Volovi koje su bosanski trgovci izvozili preko Zadra u Mletke dolazili su iz vidinskog pašaluka i Karavlaške. Godine 1770. bilo je tim

67 HAZ — Dragomanski spisi F. LXVII, br. 48, 57, 283.

68 Historija naroda Jugoslavije II, 594.

69 V. Vinaver, Dubrovnik i Turska u XVIII veku, str. 69.

70 N. Čolak, Pomorstvo zadarske komune od dolaska Hrvata na Jadran do pada Mletačke Republike, Pomorski zbornik, Zagreb 1962, str. 1586, 1588, 1589.

71 Ibid., str. 1589.

trgovcima zabranjeno kupovati krupnu stoku u tim krajevima, jer je bila potrebna za vojsku. Oni su tada naumili izvesti iz Sarajeva nešto malo sitnih volova određenih za opskrbu toga grada, a kad su Sarajlije čuli za tu špekulaciju, nastala je pobuna. I iduće godine oskudijevalo je Sarajevo mesom, pa je pobunjeni narod zapečatio kuće izvoznicima stoke, očito stoga što su vidjeli po njihovim defterima da su oni skrivili nestašicu.[72] Trgovcima se svakako bolje isplatilo izvoziti volove u Mletke, jer je krajem XVIII stoljeća i u mletačkim krajevima u Italiji bilo malo blaga i zavladala poteškoća u opskrbi mesom, pa su nastojali uvoziti što više.[73] Čini se da je tada pretežan dio prometa blagom bio u rukama sarajevskih džalepčija (trgovaca stokom). Oni su 1784—1785. god. sklapali ugovore s predstavnicima mletačkih trgovaca i izvozili preko Zadra prilične količine volova. Očuvani su ugovori 31 trgovca iz Sarajeva za vrijeme od dvije godine. Neki su od njih ugovarali i po više puta, a izvršili su, koliko se može po ugovorima suditi, 180 prijevoza. Uzme li se da je svaki brod (zvan manzera) nosio prosječno po 80 volova, kako je bilo ugovorom predviđeno, izlazi da su samo oni izvezli za to vrijeme oko 15.000 volova. Ugovorom se izvoznik obvezivao da će na svoj trošak prevoziti u Mletke zdrave i uhranjene volove težine 400 libri. U brod se smjelo krcati od 75 do 82 komada. Ako bi koje blašče na putu uginulo, to je išlo na štetu izvoznika, a plaćala mu se samo koža. Volovi su se mogli krcati samo preko zadarske luke i to u određene dane. Kupac je plaćao po brodu 12 lira za čuvare volova na putu od Zadra do Mletaka. Isplata računa se vršila u mletačkom novcu. Cijena volova različita je u pojedinim mjesecima. Najviše su se plaćali u travnju i svibnju (17 3/4 do 18 1/2 cekina par), a najmanje od kolovoza do listopada (14 do 14 3/4 cekina). Prijevoz nije ni predviđen od početka studenoga do kraja ožujka, jer to vrijeme nije dopuštalo. U ugovorima se spominju i povjerenici izvoznika koji su u Zadru vršili otpremu volova, Stefan Đurić i Gabriel Petrović.[74] Valja spomenuti da je u drugoj polovici XVIII st. bilo i inače dosta trgovaca stokom, koji su izvozili ne samo preko Zadra, već i preko Splita, Trogira i Dubrovnika, iako je Zadar imao neke vrste monopola za tu granu trgovine. Posebno su se time bavili neki splitski Židovi, koji su 1764. god. platili na ime poreza 64.000 lira, a prodavali su pretežno konje[75].

Lazaret Sv. Marka, koji kako znamo postoji već do kraja XV st., sada je postao pretijesan, te su ga mletačke vlasti zamijenile novim, izgradivši na istom mjestu drugu zgradu od dva dijela. Zgrada za čuvare bila je manja, a sastojala se od triju soba i kuhinje. Zgrada za putnike bila je znatno veća: dužine 15, širine 4 i visne 5 koraka. U prizemlju su bile dvije prostorije za putnike u kojima je bilo i ognjište. Tu je bila i staja za njihove konje. Stubište prema prvom katu bilo je dvostrano i građeno

[72] S. M. Traljić, Trgovina . . ., str. 368.
[73] M. Berengo, La società Veneta alla fine del Settecento, Firenze 1956, str. 82—84.
[74] S. M. Traljić, Trgovina . . ., str. 368.
[75] G. Sabalich, La Dalmazia nei commerci della Serenissima, str. 57.

od kamena. Cijelom dužinom prvog kata protezao se hodnik ograđen niskim zidom prema vani. Taj se kat sastojao iz dva dijela, u svakome po kuhinja i dvije sobe za putnike. Iznad hodnika i svih prostorija nalazio se tavan[76].

Osim u taj lazaret, putnici iz turskih krajeva su se, kad bi došli u Zadar, smještali često i u samom gradu, gdje je postojala i neka posebna kuća za njih, pa je po tome kako već rekosmo, i jedna ulica nazvana Calle dei Turchi. Ponovni procvat trgovine u XVIII st. dovodio je u Zadar sve veći broj ljudi sumnjivih zbog kuge, pa je smještaj tih ljudi bio veoma važan problem komunalnog života u gradu. Zato je generalni providur Girolamo Maria Balbi odredio da se oni imaju nastanjivati prvenstveno u lazaretu, a tek ako tamo nema mjesta mogu potražiti stan negdje u gradu, i to pod nadzorom upravitelja zdravstva. Za stan su dužni plaćati jednu gazetu dnevno, a isto toliko i za svakog konja koje su sobom vodili[77].

Jamačno su trgovci iz turskih krajeva u Zadru i kupovali, a ne samo da su prodavali svoju robu. O tome nam izvori međutim ne govore ništa. Moglo bi se naslućivati da su oni tu nabavljali razne obrtničke proizvode, kao i robu koja se uvozila iz Mletaka i drugih zapadnih privrednih centara. Narodna pjesma zna da su krajišnici nosili nekakvu posebnu vrstu zadarskih toka na prsima — »toke su mi zadarkinje prave« — a jahali su na konju opremljenu zadarskim sedlom:

»Kad Omer do dorata dođe,
čul obali, a sedlo navali,
na nj zadarsko udario sedlo«[78]

U Zadru je međutim, kao i u nekim drugim dalmatinskim gradovima, postojao jedan obrt koji je nastao sigurno pod utjecajem turskog zaleđa. To su bili papučari, po kojima se zvala i jedna zadarska ulica (danas Ulica B. Petranovića). Oni su proizvodili posebnu vrst obuće, koja se talijanski zove papuzze, a hrvatski pučki naziv vilare ostao je i do danas u upotrebi. Čini se da je taj obrt prije XVIII st. bio znatno razvijen dok je i ulica dobila po njemu ime, ali u XVIII st. bilo je svega nekoliko papučara. Taj je zanat bio u Zadru zastupljen sve do najnovijeg vremena.

Znamo već da su emini zadarske skele vršili i neku vrst diplomatske misije u ovom gradu, jer su se brinuli za sve poslove koje putnici nisu mogli sami postići kod mletačkih vlasti. Osim navedenih primjera o njihovu djelovanju, spomenut ćemo još i to da su se oni angažirali i u slučajevima sužanjstva turskih podanika. Oni su tada predstavljali tursku

76 HAZ — Catastico Generale . . ., 1789.

77 S. M. Traljić, Trgovina . . ., str. 368.

78 K. Hörmann, Muslimanske narodne pjesme II², str. 306, 307. — Zanimljivo je da se u srednjem vijeku spominju u Zadru »bosanski« štitovi. »Item unus scutus Bosnensis«, Inventarium bonorum Marice Rusevich od 12. IV 1404. godine. HAZ — Inventari.

vlast dok bi se sužanj dokopao slobode bilo zamjenom ili pomoću otkupa. Tako je činio i emin Isaefendija kad je jedno dijete bilo uhvaćeno i dovedeno u Zadar, pa ga je on nakon provedene procedure preuzeo radi povratka roditeljima[79]. Kada se je radilo o kakvim uglednijim osobama koje je trebalo osloboditi, dolazili su posebni izaslanici bosanskog vezira iz Travnika i uređivali što je bilo potrebno. Isto tako je vezir slao posebnog čovjeka i onda ako je trebalo izgladiti odnose s mletačkim vlastima poslije kakvih većih hajdučkih razbojstava. U takvoj je misiji dolazio u Zadar 1762. god. Mehmedbeg Miralem, koji je inače zauzimao veoma visoke položaje u Bosni, pa je 1789. god. postao i bosanski paša. Njega je u Zadar uputio tadašnji bosanski vezir Mehmedpaša Muhsinović radi pravdanja s mletačkom upravom kad su razbojnici pobili nekoliko istaknutijih ljudi iz Mostara, Livna, Duvna i Vakufa. Mehmedbeg se je zadržao nekoliko dana u Zadru, te je sporazumno riješeno pitanje poginulih putnika na taj način što je mletačka uprava platila odštetu od 2000 cekina. S Miralemom su bila još dvojica ljudi iz Vakufa.[80]

S mletačke strane su također više puta slati u Travnik bosanskom veziru izaslanici generalnog providura kad je trebalo voditi kakve pregovore i uređivati koje sporno pitanje. U tom slučaju su providuri slali većinom svoje dragomane, koj su u njihovu uredu služili kao prevodioci za turski i hrvatski pisane spise. Oni su također prevodili i providurske odgovore predstavnicima turskih vlasti. Katkada su opet liječnici igrali ulogu diplomatskih izaslanika, jer su bosanski namjesnici i drugi ugledniji ljudi više puta iz Zadra tražili liječnike, isto kao što su ih dobavljali i iz Dubrovnika. O tome radu zadarskih dragomana danas nam govori poseban fond u Historijskom arhivu u Zadru, koji se sastoji od 75 svezaka (filca) spisa, te 24 uvezane knjige[81], pisane turski, hrvatski (bosančicom) i talijanski. Najstariji turski spisi potječu iz druge polovice XVI st. a najmlađi su iz vremena francuske uprave u Dalmaciji. Dragomanski spisi tretiraju mirovne ugovore, pogranična pitanja, trgovinu i promet sa susjednim zemljama, pravnu pomoć, pitanje dvovlasništva, neposredne sporazume providura s turskim predstavnicima i slično. To je, dakle, arhiv diplomatskog karaktera između turskih i mletačkih vlasti na ovoj krajini, koji zapravo prestaje onim časom kad je nestalo Mletačke Republike, a sva kasnija dopisivanja turskih vlasti u Bosni s francuskom i austrijskom upravom u Dalmaciji išla su u redovitu registraturu namjesništvu.

U drugoj polovici XIX st. postojao je u Zadru poseban turski konzulat u pravom smislu riječi. Prvi mu spomen potječe iz godine 1870., kada je konzularnu službu obavljao vicekonzul dr Anton Rolli[82]. Nije sačuvan

[79] HAZ — Dragomanski spisi F. XXXIV, br. 32.

[80] HAZ — Dragomanski spisi F. XLVII, br. 30/4, 30/5, 30/6, 30/7, 30/10, 30/11.

[81] D. Foretić, Kratak historijat i opći inventar Državnog arhiva u Zadru. Dodatak III uz Arhivist 1955, br. 1, str. XXXIV.

[82] HAZ — Talijanski konzulat sv. 1, 649—651, 27. VI 1870.

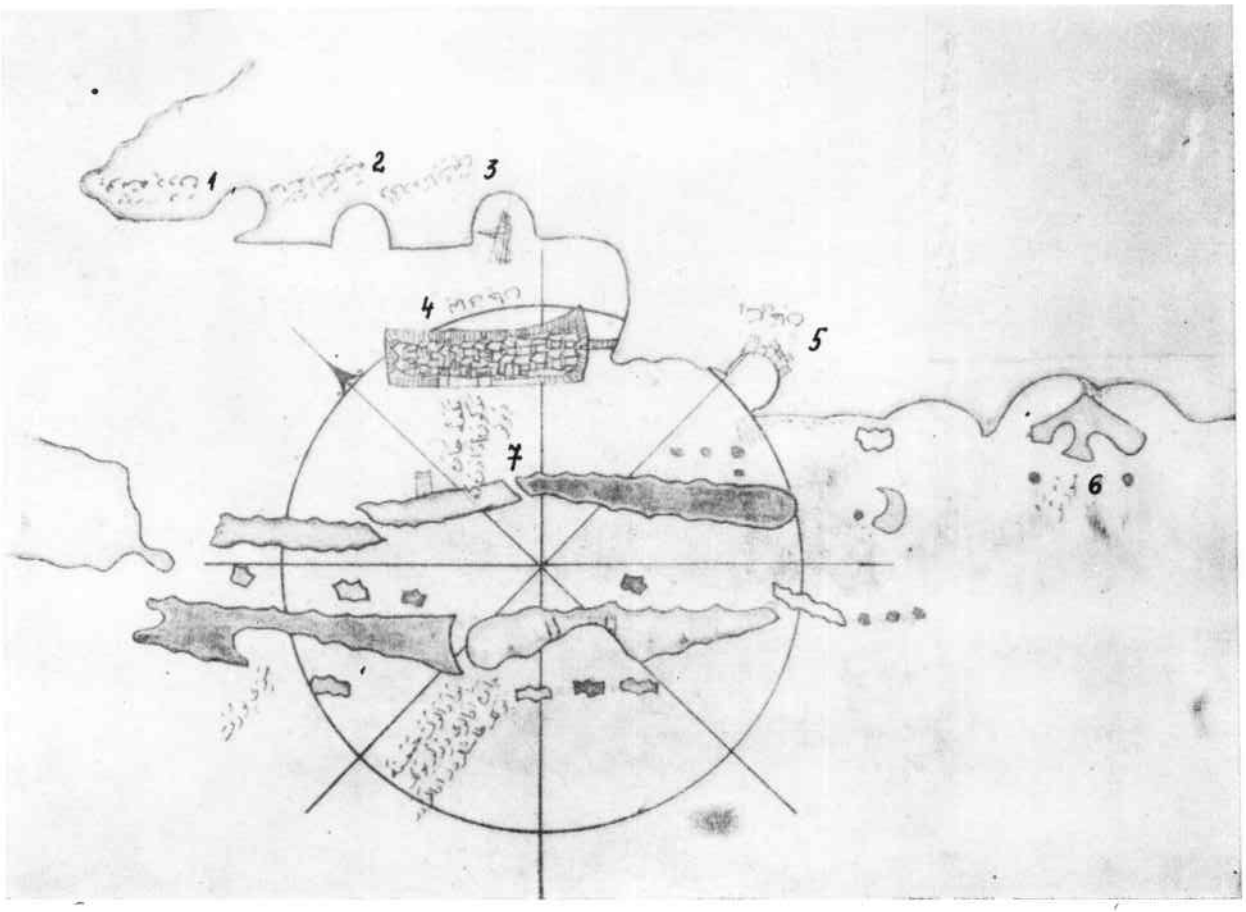

Sl. 1. Piri Reis-ova karta zadarske okolice. 1. Punta Dura — Vir, 2. Santa Iskevina (Skjavina) — Petrčane, 3. Vale di Maistro — Draženica, 4. Limani Džara — Luka Zadar, 5. Eski Džara — Biograd, 6. Murter, 7. Kal'a-i Džara — tvrđava Džara — Zadar

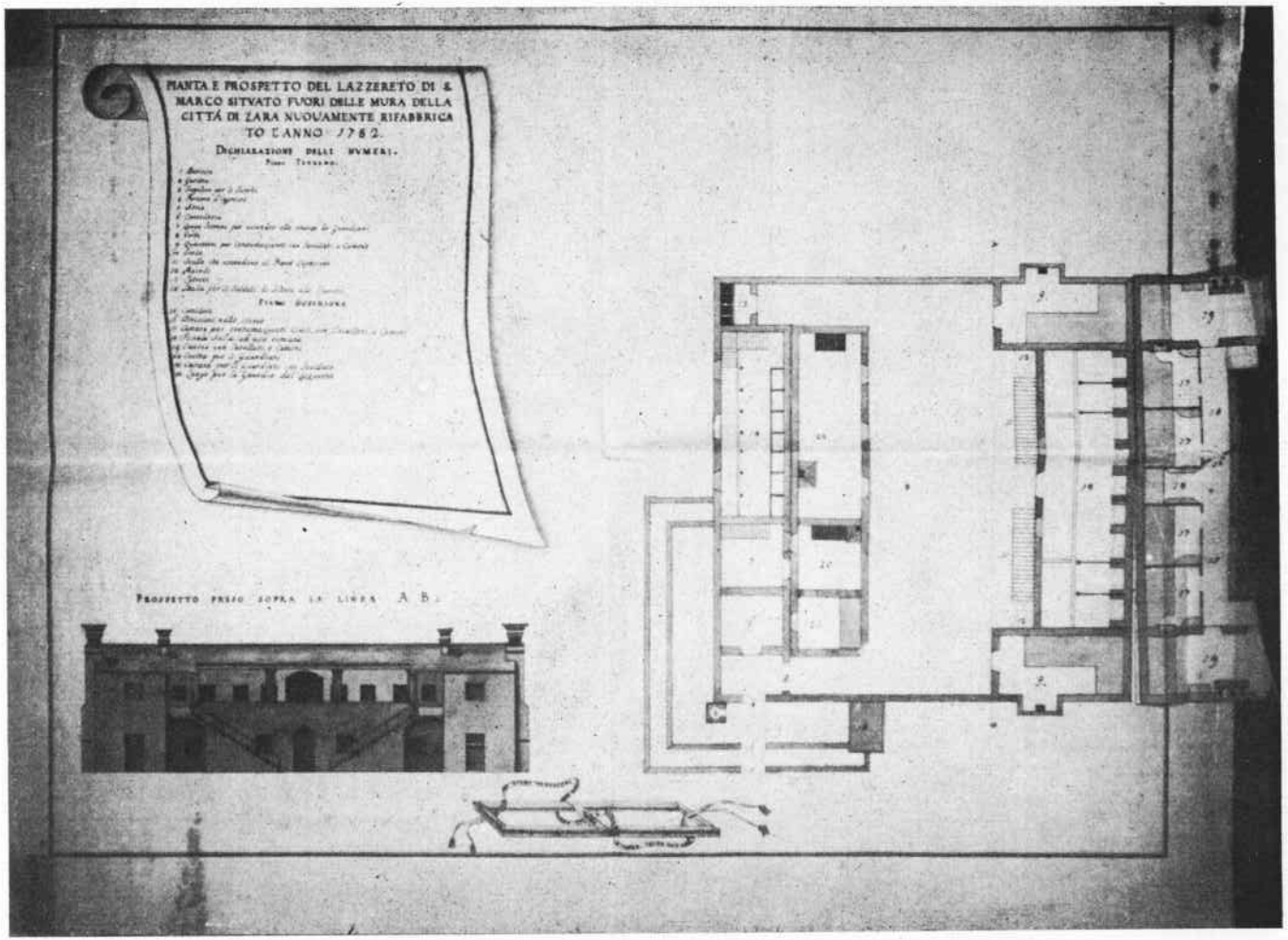

Sl. 2. Tlocrt i pročelje zadarskog lazareta iz 1782. godine (Venecija, Museo Correr)

arhiv toga konzulata, ali iz pojedinih dostupnih nam spisa vidimo da je konzul učestvovao u svim manifestacijama u gradu, kad su i ostali članovi konzularnog zbora izlazili u javnost. Jedno vrijeme vicekonzul Rolli bio je doyen toga zbora, jer je prigodom dolaska nadvojvode Alberta u Zadar 8. X 1872. g. turski vicekonzul predvodio sav konzularni zbor[83]. Kasnije je ovaj konzul uzdignut na generalni konzulat, pa je čini se i tada generalni konzul bio doyen svih konzula u gradu[84]. Za nas je od interesa istaknuti jedan predmet nađen u ovim spisima, a to je trgovačka roba, koja se je iz Rumunjske izvozila osamdesetih godina prošloga stoljeća u Tursku. Rumunjska je tada već odavno bila samostalna država i nije više ovisila o svom bivšem gospodaru, Turskoj Carevini, ali su se ekonomske veze među njima i dalje održavale. Upravo kao i mnogo prije, ta je podunavska zemlja obilovala poljoprivrednim proizvodima, a Turska je takvu robu morala uvažati izvana, osobito za opskrbu Carigrada. Tu se spominju živi volovi, krave, ovce i koze, te neki stočarski proizvodi zatim žitarice i riba, alkohol, petrolej i više vrsta građevnog drveta. Turski je konzulat o tome obavijestio talijanski konzulat u Zadru, navodeći pojedinačno carinsku tarifu za svaku vrstu robe[85]. Ta se trgovina između Turske i Rumunjske svakako nije odvijala preko Zadra, niti preko naših krajeva uopće, nego je ova obavijest bila potrebna Italiji radi poznavanja odnosa između tih dviju zemalja, kao i radi toga, da se zna ravnati kad se radilo o njezinim trgovačkim odnosima sa svakom od tih država pojedinačno. Turski generalni konzulat u Zadru je postojao do 1887. godine, kada je ukinut i time prestalo njegovo djelovanje u ovom gradu[86]. Ujedno su time završene i sve neposredne veze Zadra s Turskom Carevinom.

83 HAZ — Talijanski konzulat sv. 2, br. 230, 10. X 1872.

84 HAZ — Talijanski konzulat sv. 10, br. 2811, 23. X 1886; br. 2835, 17. XI 1886; br. 2838, 19. XI 1886.

85 HAZ — Talijanski konzulat sv. 10, br. 2729, 1. VII 1886. (Spis Turskog generalnog konzulata broj 104/28, 1. VII 1886).

86 HAZ — Präsidium Namjesništva, Fasc. XIV/2, pos. 1, br. 3165, 15. X 1887. — Dalmatinski namjesnik Dragutin Blažeković oprostio se veoma koncilijantnim pismom od konzula Pouzig efendije, žaleći što ovaj odlazi iz Zadra i zahvaljujući mu na unapređivanju prijateljskih odnosa između generalnog konzulata i zemaljskih vlasti u Zadru.

Treba spomenuti da je u ovo vrijeme postojao turski generalni konzulat i u Rijeci, koja je tada imala veoma razvijene trgovačke veze s Turskom Carevinom, osobito s njezinim krajevima na jugoistočnom dijelu Balkanskog poluotoka. Taj je konzulat postojao sve do izbijanja Prvog svjetskog rata. Usp. Hristo Andonov-Poljanski, Uslovite i sistemot na trgovskata organizacija vo trgovskite vrski pomeđu Rijeka i Turcija vo vtorata polovina na XIX vek. Godišen zbornik na Filozofskijot fakultet na Univerzitetot vo Skopje XVI (1964), str. 59—65.

Summary

ZADAR AND THE TURKISH HINTERLAND FROM THE 15TH TO THE END OF THE 19TH CENTURIES

The oldest known contact of Zadar with the Turks was in 1432, when a Turkish army had reached as far as this town, looting its environs and capturing a number of men. After the fall of Bosnia under the Turkish rule, the attacks by the Turkish army on Dalmatia became more frequent, in which actions also Zadar and its district were involved. This was especially felt by Zadar by the loss of a numerous population inhabiting the town's environs. These people fell into Turkish slavery, and the whole region became poor owing to lootings and demolitions. In the first half of the 16th century Turkey was capturing by degrees the individual fortresses in the Zadar hinterland, thus pushing the border more and more towards the city walls. With the capture of Zemunik and some other points, the Turkish invasion of Dalmatia was terminated, while the Turkish border had come within a few kilometres of Zadar. Although also Zadar was directly attacked on those occasions, its defence was successful thanks to (ist) tough counter-attacks and the aid received by Venetian galleons. From that time on relations with the hinterland developed rather peacefully, with the Turkish subjects bringing with them to the town quantities of foodstuffs necessary for the nutrition of the population. In this time there resided at Zadar a special Turkish official (emin — commissioner), who used to collect taxes on the exported goods and also performed some other functions of a Consular character. There was also established a lazaret for the quarantine of travellers coming from regions that were suspected for various infectious diseases. The chief item of commerce being purchased and sold via Zadar were oxen, which were exported by Turkish subjects to Venice, from which trade Turkey drew considerable benefits. During the Candian War, 1645-1670, all trade ceased, and also the town of Zadar felt the war difficulties when it was directly attacked, although its defence was quite successful. After the war Venice could boast of but little territorial gain, so that the border remained almost the same as it had been before the war. Only by the Treaty of Karlovci in 1699 was the border moved far away from Zadar. In the 18th century the oxen trade again experienced a certain revival, although to a lesser extent than previously, to get in full swing again at the end of that century. Ih this time it was also necessary to expand the existing lazaret. Besides merchants, the town of Zadar was visited in this time also by other Turkish subjects, also by

special representatives of Turkish authorities, when it was necessary to resolve border disputes or any other common questions. On the other hand, from Zadar there went to Travnik to visit the Bosnian Governor Venetian representatives, thus the mutual connections were most lively, which is also borne out by the fact that there have been preserved documents discovered in Zadar and relating to the diplomatic offices of Dalmatia's General Governors. This was in the period from the 16th to the end of the 18th centuries. The last vestige of any connections between the town of Zadar and the Turkish Empire was the existence of a Turkish Consulate General in that town in the period 1870-1886, whereafter all connections ceased to exist.

